

ДАНИИ ЗА СОЦИАЛНИ ГРИЖИ И БЛАГОТВОРИТЕЛНОСТ В БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ ПОД ВИЗАНТИЙСКА ВЛАСТ В ТИПИКА НА БАЧКОВСКИЯ МАНАСТИР

Илка Петкова

Византийският единадесети век ознаменува съществена промяна в манталитета на ромеите, дължаща се до голяма степен на значителното териториално разширение и увеличаване на етническата пълнота на населението и армията благодарение на интензивната външна политика на Македонската династия¹.

Тази промяна намира все по-осезаемо проявление в желанието на византийците да разширяват своите контакти с чужди етноси и етнически групи и да опознават техните култури и обичаи. Едновременно с това династическите бракове стават основно средство на византийската дипломация².

Преодоляването до голяма степен на традиционните предубеждения води до още по-динамична вертикална мобилност във византийското общество и навлизане на знатни чужденци в състава на византийската аристокрация³. Един от тях е и Григорий Бакуриани⁴, син на грузинския княз Бакуриани, удостоен от Византия с титлата “архонт на архонтите”⁵.

След ранната смърт на баща си Григорий и братята му са принудени да търсят щастието си в други страни, тъй като майка им дава семейното имущество като зестра на дъщерите. Самият той обикаля из Армения, Сирия и накрая намира подходящо поле за изява във византийската армия. Изгражда солидна кариера на военен и се издига като едър земевладелец вероятно още преди император Никифор III Вожаниат (1078-1081), на когото оказва неоченима помощ при завземане на властта. Става един от най-доверените императорски служители, носител на високата титла севаст, давана на членове на императорското семейство и на особено близки на владетеля лица⁶. Назначен е за велик доместик на Запада⁷, като по този начин му е поверено командването на всички войски в европейските владения на Византия. Заслугите му са оценени по достойнство и той получава редица дарения в движимо и недвижимо имущество, данъчни и други привилегии⁸. Високото му обществено положение отваря

вратите за успешна реализация и на други негови родственици, и най-вече на брат му Абазий.

Като едър собственик Григорий притежава имения и различни имоти във Филипопол и околността и изглежда прекарва доста време в този град. Там той оказва гостоприемство и на ерусалимския патриарх Евтимий, посетил Солун и Балканите във връзка с участието му в преговорите с норманите, които в 1081-1083 г. оплячкосват Епир, Македония и Тесалия⁹. Ангажиран от император Алексий I Комнин с тази важна мисия, патриархът се отзовава и на любезната покана на грузинския аристократ да му гостува, а също така и на молбата му да завери с подписа си типика на Бачковския манастир¹⁰.

Според твърденията на самия Григорий, той става ктитор на манастира, ръководен единствено от идеални подбуди - да осигури душевно спасение и място за вечен покой за себе си и брат си Абазий¹¹. Възможно е наистина личната нагласа, а вероятно и влиянието на общия религиозен подем в империята по това време да са решаващи в тази насока. Не трябва да се изключват обаче и някои по-практични съображения, като например желанието му на едър поземлен собственик да превърне част от своите владения в по-привилегирано манастирско земевладение, както често се практикува от страна на светски лица в империята през този период¹¹. Така или иначе, в 1083 г. Григорий Бакуриани основава манастира Пресвета Богородица Петриционитиса по името на с. Петрич (дн. с. Бачково - б.м.), на юг от Станимака (дн. Асеновград - б.м.), на 30 км от Филипопол¹³. Той заповядва да бъде съставен от негово име типик, в който да се регламентира цялостният живот на монашеското братство, да се изброят даренията и привилегиите в полза на обителта и разпореждания от различно естество.

Някои автори са склонни да свързват появата на манастира толкова близо до Филипопол, известен център на богомили и павликяни в българските земи, с предварително съгласуване с антиеретическата политика на Алексий I Комнин¹⁴. Тази връзка е твърде вероятна предвид тясната дружба и сътрудничество между императора и великия доместик на Запада до смъртта на последния в 1186 г.¹⁵ Тези взаимоотношения вероятно определят и особения статут на манастира - неподчинен на пловдивския митрополит и изобщо нито на светската, нито на духовната власт, т.е. самоуправляващ се, "автодеспотен"¹⁶. Във всеки случай, не трябва да има никакво съмнение, че дори самата поява и функциониране на манастира в околностите на Филипопол само по себе си има своето положително въздействие за стабилизиране на православието в региона. За това допринася и активната обществена и социална ангажираност на обителта, за която ктиторият предвидливо взема съответните мерки. Той създава солидна материална база за социални грижи и благотворителност, които да разнасят славата на манастира и да привличат околните християни в него. Несъмнено в случая са отчетени не само изискванията, които по традиция са свързани с по-

добни учреждения в християнския свят¹⁷, но и тревожната обстановка в този невралгичен район на империята. Тя също налага много внимателно отношение на манастира към местното население, което самият Бакуриани с основание нарича “неспокойния народ” (т.е. българите - б.м.), който живее край една буйна планинска река (т.е. чепеларската река Чая - б.м.)¹⁸.

Изглежда, че тъкмо реализмът в това отношение, наред с отчитането на сериозните външни заплахи от печенегите и други номади, оказва влияние за това манастирът да прилича на истинска крепост с неговото стратегически удобно и защитено от планини и реки местоположение. Наред с това обаче, както се вижда, на много места във владенията на Бачковската обител има издигнати крепости, кули и др.¹⁹

Основателят на манастира обаче изглежда е наясно, че защитните съоръжения, една необходимост за осигуряване сигурността на манастирските кадри, сгради и имуществва, не са достатъчни за гарантиране на тяхното бъдеще. За целта е нужно да се направи необходимото за успешната интеграция на обителта в заобикалящата я среда. Средствата за това са обезпечени от ктитора, който полага максимална загриженост в тази насока. Някои от тези средства нямат материален характер, но това съвсем не намалява тяхното значение. На първо място, това се отнася до строго правослазната ориентация на манастира. В тази насока решаваща е волята и ролята на неговия основател, който целенасочено и последователно афишира личната си привързаност и преданост към “християнската истина и православна вяра според традицията на грузинския народ, който е единомушен и съгласен с всички установени догми на всеправославния ромейски народ и с великата му божия църква”²⁰.

За духовния просперитет и материалното благополучие на манастира Бакуриани полага изключителни грижи. Той се стреми да осигури постоянен и солиден кадрови потенциал от петдесет монаси плюс един (игумена)²¹ и взема мерки срещу евентуално текучество, осигурявайки привлекателни условия за живот с гарантирани достатъчно храна, вино, празнични угощения, облекло, обувки, годишни възнаграждения и допълнителни припаси и парични суми, раздавани в специални случаи²².

Григорий и брат му Абазий, който става посмъртен ктитор на манастира, му подаряват многобройни и разнородни недвижими и движими имуществва - ниви, села, крепости, имения, рибни ловища, мелници, дворове, къщи, странноприемници, зависими селяни, добитък²³.

За красотата и великолепието на храма братята осигуряват богато украсени със злато, сребро, скъпоценни камъни и бисери малки и големи икони, ценни богослужбени книги, кръстове, съдове, подноси, чинии, полилеи, дискози, царствени одежди, както и внушителни парични средства²⁴.

Особено внимание Григорий Бакуриани отделя за осигуряване популярността на Бачковския манастир като свято място на повседневно гостоприемст-

во, човешка грижа и взаимопомощ. Всеки посетител на член на монашеското братство трябва да бъде нахранен, а “ако бърза да си отиде и не иска да чака за ядене, икономът да вземе обичайната грижа за неговото посрещане, както подобава”²⁵. Ако посетителят е монах, след обичайния в такъв случай тридневен престой той трябва да бъде снабден с “припаси за из пътя”, а “ако се случи да заболее, трябва да бъде държан още и да се полагат грижи за него, докато оздравее съвсем. Ако пък умре в манастира, трябва да се погребее с псалми, химни и молитви”²⁶.

В типика се предвиждат и възможности за подпомагане на нуждаещи се и бедни в специални дни на годината, свързани с помените на ктитора и някои от неговите близки. Така на 20 септември всяка година, когато е поменът на брат му Абазий, след утринната служба и литургията трябва “да се раздадат и четири жълтици на братята в Христа и на другите чужди хора, които се случат на помена му”²⁷. Тази сума се увеличава неколкократно в деня на помена на бащата на ктитора - на Великия четвъртък, и става двадесет и четири номизми²⁸. Същата сума Григорий определя и за своя бъдещ помен, а “... ако остане нещо от определените номизми или нещо друго от храните, и това да се раздаде на нуждаещите се. А освен това, отбелязва основателят, ако остане нещо от целия приход на този свет манастир, също така и половината от всички видове храни, да се раздаде за душевното спасение в деня на нашия помен на благочестивите братя в Христа, на бедните, на служещите в нашия манастир мистии и парици”²⁹.

В съответствие с традиционната християнска практика към манастира функционират и три странноприемници. Особено подробно е описана дейността на странноприемницата до село Станимака. В нея по волята на Бакуриани “се раздават всеки божи ден на пътниците и на бедните два модия жито и две мери вино от приходите на казаното село Станимака, а също и за суха храна или готвено, каквото божиата милост даде, например зърнени храни и зеленчуци”³⁰. Определена е една от господарските мелници да мели житото, а един парик от селото да бъде освободен от задълженията, които носят останалите му жители, за да обслужва напълно странноприемницата. Той трябва да носи вода и дърва, да поддържа реда и снабдява посетителите и просителите. Това парикът трябва да върши добросъвестно за славата на манастира. Целта е да се осигури дейността на странноприемницата целогодишно и “ако бъдат поставени... много легла, да има пещ и огнище в нея и двете да горят, та когато дойде гост в студени дни, да се стопли в тази странноприемница, да се подслони и да си почине. И ако някой от пристигащите тук пътници и приятели заболее от някаква болест, той трябва да прекара три дни. Ако пък е много слаб и отпаднал и не може да върви, той трябва да се държи и да почива, докато оздравее напълно. Близко до странноприемницата, на височината, трябва да се изгради една кула и ако се случи там някаква опасност, да се запазят в кулата, та ако дойде някой

насилник, ръката му да не успее³¹.

По същия начин работят и другите две странноприемници Мармарион и Прилонгион, за които припасите се осигуряват съответно от приходите на околните села - Здравикион за първата и Прилонгион за втората³². Като цяло дейността и на трите странноприемници се осъществява благодарение на реализацията на част от получената от посочените села натурална рента. Друга част от нея отива за изхранване на монашеското братство и за резерв на манастира³³. Трудът на зависимите селяни (т.е. отработената рента, давана от тях) осигурява не само обработката на манастирския домен, но и поддръжката на сградния фонд на манастира, включително и странноприемниците, пътищата, строителството на защитни съоръжения и пр.³⁴

В типика има и определени указания за доброволни дарения в натура, правени от селяните в полза на манастира по време на църковни празници³⁵. Според Г. Г. Литаврин към тях спада и т.нар. канискион, който в XI в. се състои, както изглежда, от един хляб, кокошка и един модий, ечемик и половин мяра вино³⁶.

Трябва да се отбележи, че в типика на Бачковския манастир ясно личи и тенденцията за увеличаване както на натуралните, така и на отработъчните, а изглежда и на паричните задължения на зависимите от монасите селяни. Указание за това има в предвиденото разширяване и подобряване работата на странноприемниците, а също така и в прогнозираното увеличаване на манастирските имоти³⁷. Последното, както може да се заключи, трябва да се осъществява въз основа на инвестирането на част от събираната от селяните парична рента след приспадане на сумите, предвидени за заплати на монасите и игумена, парите за благотворителност и постоянно поддържане на манастирски резерв от 10 литра злато³⁸.

В заключение може да се каже, че основаването на Бачковския манастир в околностите на Филипопол е едно изключително събитие в историята на българските земи под византийска власт. То допринася съществено за укрепване позициите на православие то във Филипополската област, сериозно застрашени от богомилската и павликянската ерес. В тази насока от голямо значение е и авторитетът на манастира като строго православна институция, а така също и социалната му ангажираност. Разбира се, не трябва да се забравя, че социалните грижи и благотворителните мероприятия, които той осъществява, се реализират благодарение на феодалната рента, извлечена от зависимите селяни в трите ѝ разновидности - отработъчна, натурална и парична. И ако все пак част от нея достига по един или друг начин до някои от същите тези селяни, то това не е толкова израз на съществуващи възможности за реално подобряване на техния жизнен стандарт, колкото сигурен показател за изключително бедственото положение, в което се намира известна прослойка от намиращото се в зависимост от манастира селско население. Въпреки това, социалните грижи и

благотворителната дейност на Бачковския манастир в годините на византийско господство в българските земи са факт, който не бива да се пренебрегва.

Бележки:

¹ Г. Острогорски, История на византийската държава, С., 1996, с. 375-411.

² V. Grumel, Traite d' etudes byzantines, I, La chronologie, P., 1958.

³ G. Ostrogorski, Observation on the Aristocracy in Byzantium, Dop, 25, 1971, p. 3-12; А. П. Каждан, Социальный состав господствующего клана Византии XI-XII вв., М., 1974; Същия и Ан Епстейн, Византийската култура XI-XII в., Промени и тенденции, С., 2001, с. 203.

⁴ За Григорий Бакуриани и изобщо за фамилията Бакуриани вж. А Грабар, Роспись церкви-костницы Бачковского монастыря, ИБАИ, т. II, 1924, с. 56-57; G. Beck, Kirche und theologische Literatur im Byzantinischen Reich, Munchen, 1959, s. 218, 648; П. Тивчев, Нарастването на едрото земевладение във Византия през XII в., ИИИ, т. IX, 1960р с. 233-235; В. Арутюнова, Типик Григория Бакуриани и некоторые вопросы Византийской империи, Автореферат кандидатской диссертации, Ереван, 1968; А. Шанидзе, Великий домостик Григорий Бакуриани - дзе и грузинский монастырь, основанный им в Болгарии, Тбилиси, 1070; P=Lemerbe, Le Typicon de Gregoire Pasourianos, decembre 1083, -In; Idem, Sing etudes sur le Xie siecle byzantin, P., 1977, p. 158-175; Вж. също Ив. Божилов, В. Гюзелев, История на средновековна България, VII-XIV век, I, С., 1999.

⁵ За тази титла вж. G. Moraisik, Byzantionoturcica, I, Berlin, 1958, s. 551-552.

⁶ L. Brehier, Les institution de l' empire byzantin, P., 1949, p. 55, 139, 142. За печата на "севаста и дука Григорий Бакуриани" вж. V. Laurent, Les bulles metriques dans la sigillographie byzantin, ЕлзнийкЪ, VIII, 1934, № 564.

⁷ R. Guillard, Le grand domesticat a Byzance, Echos d' Orient, 37, 1938, p. 53-64; V. Laurent, Le grand domesticat, Notes complementaires, Ibidem, p. 65-72; L. Brehier, Op. cit., p. 120, 126, 133, 140.

⁸ Typicon de Gregoire Pasourianos pour le monastere de Petritzos (Bachkovo) en Bulgarie, ed. L. Petit, Приложение към ВВр., т. XI, 1904, p. 14.31-15.17; 36.16-39.18; 55-57; Извори за българската история, т. XIV, С., 1968 (= Гръцки извори за българската история, т. VII), с. 47, 48, 51, 52, 53, 54, 62, 64.

Владенията на Григорий Бакуриани са в тема Волерон в Македония, край Ахрида в Родопите, край морето и на други, нелокализирани места. Срв. Г. Г. Литаврина, България - Византия XI-XII век, С., 1987.

Много от имотите му имат данъчни привилегии - екскусии. Относно екскусията вж. Г. Острогорски, К истории иммунитета в Византии XI-XII вв., УЗ Великолуцкого пед. Ин-та, т. 3, 1958, с. 354; А. П. Каждан, Деревня и город в Византии IX-X вв., М., 1960, с. 179; P. Lemerle, Esquisse pour une histoire agraire de Byzance, Etudes Historiques, v. 220, 1958, p. 82, n. 1; Г. Г. Литаврин, Цит. съч., с. 144-148.

⁹ G. Koliass, Les raisons et le motif de l' invasion de RobertGuiscard a Byzance, Iet Congres International des etudes balkaniques et sud-est europeennes, III, Histoire (Ve-Xve; Xve-NVIIe), S., 1969, p. 183-185.

¹⁰ Typicon, p. 51.1-57.19; ИБИ, т. XIV (= ГИБИ, т. VII), с. 65. Освен в самия манастир,

копия от типика се съхраняват и в манастира “Пресвета Богородица” в Константинопол. Вж. *Ibidem*; Пак там. По някакъв начин обаче такива са попаднали и в архивите на манастира “Пантократор” в столицата. Вж. А. Дмитриевский, Описания литургических рукописей, хранящихся в библиотеках православного Востока, т. I, Фхрйкъ, ч. I, Киев, 1895.

¹¹ Turicon, p. 1.1-2.8; 8.6-20; ИБИ, т. XIV (= ГИБИ, т. VII), с. 40-41; F. Dolger, Regesten der Kaiserurkunden des ostromischen Reiches, II, Munchen-Berlin, 1925, № 1026, поставя основаването на манастира в 1081 г. Според Генадий Литарвин това е станало в 1081-1083 г. Вж. Г. Г. Литарвин, България -Византия XI-XII в., С., 1987, с. 67.

¹² Г. Г. Литаврин, Цит. съч., с. 68.

¹³ Й. Иванов, Асеновата крепост и Бачковският манастир, ИАД, т. II, 1912, 191-230; А. Шанидзе, Страници из историята на грузино-българските културни взаимоотношения, ИПр., кн. 4, 1958, с. 98-104; Е. Бакалова, Бачковската констица, С., 1977, с. 14-34.

¹⁴ Н. Мор, Аркаун, монголско название християн в связи с вопросов об армяно-халкедонитах, СПб., 1905. Отгыск из XII-ого тома № 1 и 2 ВВр., 1905, с. 25; Б. Примов, Богомилският дуализъм, произход, същност и обществено-политическо значение, ИИИ, т. VIII, 1960, с. 73-153.

А. Шанидзе, Великий доместик Григорий Бакурианидзе (т.е. син на Бакуриани), с. 26, смята, че ако има такава обвързаност между основаването на манастира и антиеретическата политика на Алексей I Комнин, то това би намерило израз в неговия типик, а такава неща няма. Изглежда обаче твърде съмнително подобно синхронизиране да бъде посочено в типика. По-скоро обратното, както е и всъщност.

¹⁵ За смъртта на Бакуриани в борбата с павликяни и печенегии вж. Б. Примов, Цит. съч., с. 122.

¹⁶ Г. Г. Литарвин, с. 148.

¹⁷ По този въпрос вж. общо Х. Хунгер, Империя на ново средище, Християнският дух на византийската култура, С., 2000, с. 226-230.

¹⁸ Й. Иванов, Цит. съч., с. 192; ИБИ, т. XIV (= ГИБИ, т. VII), с. 41, бел. 2.

¹⁹ Turicon, p. 21 22-27; 8.6-20; ИБИ, т. XIV (= ГИБИ, т. VII), с. 42, 43, 44, 45, 46.

²⁰ Turicon, p. 1.1-2.8; 9.2-32; ИБИ, т. XIV (= ГИБИ, т. VII), с. 40, 41.

²¹ Turicon, p. 21 22-27; ИБИ, т. XIV (= ГИБИ, т. VII), с. 48.

²² Turicon, p. 24 7-19; 24 29-25.30; 26.1-27.6; 40.27-41.14; 41.30-42.17; ИБИ, т. XIV (= ГИБИ, т. VII), с. 48, 49, 54, 55.

²³ Turicon, p. 10.1-14.30; 14.31-15; 36.16-39.18; ИБИ, т. XIV (= ГИБИ, т. VII), с. 42, 43, 44, 46, 48, 51, 52, 53, 54.

²⁴ Turicon, p. 10.1-14.30; 52.16-54.2; ИБИ, т. XIV (= ГИБИ, т. VII), с. 46, 47, 61, 62.

²⁵ Turicon, p. 24.29-25.30; ИБИ, т. XIV (= ГИБИ, т. VII), с. 50.

²⁶ *Ibidem*. Пак там.

²⁷ Turicon, p. 40.27-41.14; ИБИ, т. XIV (= ГИБИ, т. VII), с. 54-65.

²⁸ Turicon, p. 43.10-14; ИБИ, т. XIV (= ГИБИ, т. VII), с. 55.

²⁹ Turicon, p. 48.1-49.27; ИБИ, т. XIV (= ГИБИ, т. VII), с. 58.

³⁰ *Ibidem*; Пак там.

³¹ *Ibidem*; Пак там.

³² *Ibidem*; Цит. съч., с. 59. Относно мненията, свързани с вероятната локализация на тези две странонприемници, вж. Й. Иванов, Цит. съч., с. 207; L. Petit, Turicon, Introduction, p. XV; 49.9; ИБИ, т. XIV (= ГИБИ, т. VII), с. 58, бел. 4; с. 59, бел. 1, 2.

³³ Турicon, p. 24.7-19; 24.29-25.30; 40.27-41.14; 41.30-42.17; 43.10-14; 48.1-49.27; ИБИ, т. XIV (= ГИБИ, т. VII), с. 48, 49, 50, 54, 55, 58, 59. За натуралната рента вив Византия през посочения период вж. Г. Г. Литаврин, Цит. съч, с. 132.

³⁴ Турicon, p. 10.1-14.30; 48.1-49.27; ИБИ, т. XIV (= ГИБИ, т. VII), с. 42, 43, 44, 45, 46, 58, 59; Срв. А. П. Каждан, Византийское сельское поселение, ВВр., II, 1949, с. 56-57.

³⁵ Турicon, p. 26.1-27; 40.27-41.14; 41.30-42; 45.29-46.23; ИБИ, т. XIV (= ГИБИ, т. VII), с. 50, 51, 54, 55, 57.

³⁶ Относно канискиона и неговия паричен еквивалент антиканискиона вж. Акты русского на св. Афоне монастыря св. великомученика и учителя Пантелеймона, Киев, 1873, № 19, с. 158; F. Dolger, Beitrage zur Wirtschafts - und Sozialgeschichte Makedoniens im Mittelalter, hauptsachtlich auf Grund der Briefe des Erzbischofs Theophylaktos von Achrida, Munchen, 1937, s. 52; F. Dolger, Ans den Schatzkammern des Heiligen Berges, Textband, Munchen, 1949, s. 27.

³⁷ Турicon, p. 45.29-46.23; 48.1-49.27; Срв. ИБИ, т. XIV (= ГИБИ, т. VII), с. 57.

³⁸ Турicon, p. 45.29-46.23; Срв. ИБИ, т. XIV (= ГИБИ, т. VII), с. 57.

INFORMATION ABOUT SOCIAL CARE AND CHARITY IN THE BULGARIAN LANDS DURING THE BYZANTINE RULE IN THE INVENTORY OF THE BACKOVO'S MONASTERY

Илка Petkova

The foundation of the Backovo's Monastery in the Philipopol's region, was one of the most outstanding events in the Bulgarian lands during the Byzantine rule. It contributed seriously for the Orthodoxy in this heretical region. This was due partly because of this that it hold strongly to the Orthodoxy, but also because of its social care and charity activities in the neighborhood. The funds for these activities were provided by the rent taken from the village dependant on the Monastery.